Смокова Л. С.
Кандидат психол.наук, доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології ІІПО, ОНУ імені І. І. Мечникова

ДЕТЕРМІНУЮЧА РОЛЬ ПРИЙОМНИХ БАТЬКІВ У ФОРМУВАННІ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ ДІТЕЙ-СИРІТ

Актуальність дослідження. Проблема сирітства для українського суспільства є однією з проблем, що виходить на рівень держави. Особливого змісту та значення набуває феномен соціального сирітства, що зумовлений відмовою або відстороненням батьків від виховання власних дітей. На сьогоднішній день в Україні налічується приблизно 100 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, більшість яких виховуються в закладах інтернатного типу. Попри якісні зміни в роботі таких закладів (поліпшення умов проживання, навчання та виховання дітей, впровадження системи соціально-психологічного супроводу, використання сучасних методів лікування та реабілітації, можливість підтримання зв'язків із родичами та ін.), питання повноцінного психічного розвитку дітей-сиріт залишається відкритим. Наслідком довготривалого перебування в умовах інтернатних закладів є виникнення психічної депривації, яка призводить до психофізіологічних відхилень та деформації особистості дитини загалом.

Довгий час суспільна система турботи про дітей-сиріт піклувалася тільки про їхні елементарні потреби – дитина мала бути нагодована, одягнена і максимально захищена від інфекційних хвороб. Тож, попри те, що будинки дитини та інтернатні заклади допомагають дітям фізично вижити і вирости, дають їм певну шкільну освіту, ці заклади не можуть дати дітям критично важливого

соціального досвіду близьких стосунків, без якого неможливий благополучний психологічний розвиток дитини. Усвідомлення цього прийшло у суспільну свідомість у п'ятдесятих роках минулого століття, внаслідок появи теорії прив'язаності, сформульованої британським дитячим психіатром Джоном Боулбі. Ця теорія спричинила справжню революцію у дослідженні раннього розвитку дитини. Досліджуючи долю дітей-вихованців інтернатів, Джон Боулбі показав, що існує прямий зв'язок між антисоціальною поведінкою, відсутністю емпатії, порушенням здатності до побудови зрілих стосунків із соціальною депривацією у ранньому дитинстві. Доповідь Боулбі для Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ) 1951 р. наголошувала на негативних наслідках виховання дитини в інтернатних закладах і вказувала на ключову роль сім'ї у розвитку дитини. Боулбі підкреслював, що стосунок прив'язаності, який формується у дитини з її батьками є основою усього подальшого благополучного розвитку: «Здатність утворювати інтимний емоційний зв'язок є основою ефективного особистісного функціонування та психічного здоров'я загалом». Такий стосунок не може утворитися між дитиною і працівниками будинку дитини, бо для побудови такого стосунку потрібно, щоб дитина проводила багато часу з певною дорослою особою, так званим «значущим дорослим». Відповідно, ота доросла особа має бути стабільно присутня у житті дитини впродовж усього дитинства. Без стосунків безпечної прив'язаності дитина, не може мати повноцінного психологічного життя.

Важливими компонентами психічного здоров'я дитини є її здорова самооцінка, самоповага, здатність поважати інших, саморозуміння, здатність розуміти інших, емпатія, моральні цінності, соціальна компетентність, емоційна саморегуляція – є вторинними і походять саме з досвіду

стосунків безпечної прив’язаності, сформуватися котрі можуть лише за умови виховання дитини у родині. Природним середовищем для виховання дітей є сім'я, яка володіє певними ресурсами, що створюють підґрунтя для забезпечення основних потреб дитини та сприяють всебічному розвитку особистості.

За даними сучасних досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців (Г. М. Бевз, І. В. Пєша, Й. Лангмейер і З. Матейчек та ін.), у вихованців інтернатних закладів поглядається стійка тенденція виникнення психічної депривації. Основними її типами є материнська, сенсорна, емоційна, соціальна, комунікативна та рухова. Такий поділ умовний, оскільки на дитину впливає одразу кілька видів психічної депривації.

Найбільш травмуючим типом психічної депривації, на думку більшості дослідників, є емоційна, оскільки емоції виступають основним компонентом усіх стадій організації поведінки людини і є фундаментом формування базової довіри до світу.

У дітей, які опинилися з певних причин в умовах психічної депривації, спостерігаються відхилення емоційного розвитку у 70-80% випадків. Емоційну депривацію низка авторів (Дж. Боулбі, В. В. Ковальов, А. Маслоу, А. Фройд, Є. Фурман, В. С. Мухіна та ін.) розглядає як особливу форму психотравмуючих факторів, в яких дитина повністю або частково позбавлена необхідних їй емоційних впливів (ласки, піклування, уваги, обіймів тощо). Причинами появи емоційної депривації виступають такі чинники, як відсутність спілкування з родичами (особливо з матір'ю); деформація родинних зв'язків; дефіцит і відсутність любові, ласки, уваги з боку значущого дорослого; обмеженість кола спілкування в інтернаті; жорстка регламентація розпорядку дня; формальне ставлення персоналу до

формування особистості дитини; відсутність свободи вибору та дій; брак довірливих відносин в колективі та ін. Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець основними наслідками емоційної депривації називають високий рівень тривожності, агресивності та фрустрації, специфічність страхів, неадекватність самосприйняття, невпевненість у собі, низький рівень самооцінки, невміння розпізнавати та диференціювати емоційні стани себе та оточуючих, низький рівень емпатії відчуття ворожості до соціуму; закомплексованість та ін.

Вирішенням цієї проблеми стала така форма державної опіки як прийомна сім'я. Прийомні батьки, як і біологічні, піклуються про здоров'я, моральний та фізичний розвиток своїх вихованців, створюють належні умови для їхньої освіти та ведуть підготовку до самостійного життя, формують почуття захищеності.

Відповідно до теорії прив’язаності, сформульованою Д. Боулбі та М. Ейнсворт, найважливіші параметри батьківського становлення – це ніжність, турбота, чутливість до потреб дитини, надійність, забезпечення безпеки, передбачуваність, послідовність. Батьківсько-дитячі стосунки в цій теорії називаються прив’язаністю.

У структурі батьківсько-дитячих стосунків виділяють сукупність батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття ними дитини й способів поведінки з нею, те, що в психології називається установка батьків (О. С. Сермягіна, Т. Ю. Соловйова, Т. І. Димнова). Для позначення установок батьків, які не пов’язані з конкретною дитиною, а характеризують ставлення до дітей узагалі, О. С. Сермягіна використовує термін «стилі виховання» або «батьківські стилі».

Майже всі діти, які приходять в прийомні сім’ї, мають розлади прив’язаності. Окрім соціалізації дітей, на прийомних батьків покладається надзвичайно важливе

завдання: відновити чи сформувати у дитини безпечну або конструктивну прив’язанність.

На нашу думку, стиль сімейного виховання прийомних батьків відіграє одну з основних ролей у цьому процесі. До моменту влаштування прийомних дітей у сім’ю, батьки вже виховали або виховують власних дітей і, відповідно, мають певний стиль виховання, який буде використовуватися і під час виховання дітей-сиріт та впливати на їх розвиток і становлення. Враховуючи особливості прийомних дітей, пов’зані з негативним досвідом життя поза межами нормальної родини, ключовим є усвідомлення прийомними батьками наслідків виховання дітей з урахуванням впливу того чи іншого стилю взаємостосунків з ними.

Виходячи з даного, **об'єктом дослідження** стали стилі сімейного виховання прийомних батьків та дитячо-батьківські відносини.

Предмет дослідження – взаємозв'язок стилю сімейного виховання прийомних батьків і процесу формування прив’язаності у дітей.

Метою нашого дослідження є вивчення особливостей стилів сімейного виховання прийомних батьків та виявлення їх впливу на формування прив’язанності у прийомних дітей.

Гіпотези дослідження

1. Існує взаємозв'язок між стилем сімейного виховання і процесом формування прив’язаності. Найкраще формуванню конструктивної прив’язанності у прийомних дітей сприятиме авторитетний (демократичний) стиль сімейного виховання.

2. Вплив на процес формування прив’язанності у прийомних дітей мають такі фактори як: кількість прийомних дітей, що виховуються у сім’ї, тип сім’ї

(повна/неповна), а також термін перебування дитини у замісній родині.

Методики дослідження. Для проведення дослідження та перевірки висунутих гіпотез були використані наступні методики:

1. опитувальник для батьків «Взаємодія батько-дитина» (ВРР) (автор – І. М Марковська);
2. тестова методика «Стратегії сімейного виховання»;
3. методика "Кінетичний малюнок сім'ї".

Результати піддавалися якісному і кількісному аналізу за допомогою методів математико-статистичної обробки.

Крім того, за кожною сім'єю, яка брала участь у дослідженні, на базі Одеського обласного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді декілька років, але не менше одного, проводилося спостереження, починаючи з етапу підготовки кандидатів у прийомні батьки.

Для обробки та аналізу отриманих результатів використовувалися статистичні методи: обчислення частот появи ознак, їх середніх арифметичних значень і процентних часток; описова статистика, що дозволяє охарактеризувати, підсумувати і відтворити у вигляді таблиць дані того чи іншого розподілу; індуктивна статистика, що дозволяє перевірити достовірність гіпотези (в даній роботі по t-критерієм Стьюдента); кореляційний аналіз, за допомогою якого було встановлено: наскільки пов'язані між собою дві змінні.

Вибірку дослідження складають 17 прийомних батьків (з них 13 матерів і 4 батька), а також 30 прийомних дітей (з них 20 дівчаток та 10 хлопчиків) віком від 3 до 16 років з 13 прийомних сімей з Біляївського, Тарутинського, Роздільнянського, Іванівського районів Одеської області. Всього в дослідженні взяли участь 47 осіб. За віковим складом батьки представляли 2 вікові групи : 31-35 років –

5,8%; 36-40 років – 94,1%. За рівнем освіти дорослі респонденти розподілилися наступним чином: вища – 29,4% , середня спеціальна – 23,5%, середня – 47,05%. За сімейним станом : одружений/а – 82,4%, розлучений (розлучена) – 5,9% , овдовілі – 11,8%.

Відмінності сімей заключалися в наступному: повні – 76,9%, неповні – 23,07%; однодітні – 46,6% (6 сімей), дводітні – 23,07% (3 сім'ї), тридітні – 7,7% (1 сім'я), чотирьохдітні – 7,7% (1 сім'я), п'ятидітні – 7,7% (1 сім'я), семеро дітей в сім'ї – 7,7 % (1 сім'я). Терміни перебування дітей в сім'ї: 1 рік – 41,2%, 2 роки – 15,4%, 3 роки – 15,4%, 5 років – 7,7%, 6 років – 15,4%.

У процесі обробки отриманих результатів була використана наступна схема:

- на **першому етапі** аналізу даних нами була здійснена діагностика дитячо-батьківських взаємин в досліджуваних сім'ях;

- **другий етап** аналізу включав діагностику взаємин в сім'ї з позиції бачення самої дитини, її сприйняття інших членів родини, місця в сімейних відносинах, відведеного дитиною собі;

- на заключному етапі аналізу емпіричних даних ми вивчили особливості взаємозв'язку стилів сімейного виховання і стилів взаємодії батьків з дітьми, які використовуються прийомними батьками, на сприйняття прийомною дитиною сімейної ситуації і свого місця в новій сім'ї .

Аналіз отриманих результатів показав, що в цілому по всій вибірці більшу кількість батьків дотримуються демократичного стилю виховання дітей у сім'ї – 69,2%. Другим стилем виховання, якому надають перевагу прийомні батьки, є авторитарний – 23,1%. Варто зазначити, що в однодітних сім'ях авторитарний стиль

зустрічається частіше майже в два рази, ніж у сім'ях з більшою кількістю дітей.

Ліберальний та індиферентний стилі виховання найменш використовуються досліджуваними батьками – 5,2% і 2,5% відповідно.

Низькі результати за авторитарним, ліберальним і індиферентним виховними впливами також свідчать про тенденцію до зменшення кількості батьків, які дотримуються негативних поглядів на виховання дітей.

Вивчені особливості взаємодії батьків і дітей у прийомних сім'ях дозволяють зробити висновки, що високий рівень вираженості мають шкали «задоволеність відносинами батьків з дитиною», «співробітництво» «емоційна близькість дитини до батьків» та «послідовність батька».

Такі результати свідчать про те, що в досліджуваних родинах високий загальний рівень задоволеності батьків відносинами з дітьми та хороший рівень співпраці між батьками і дітьми.

Особливості дитячо-батьківських взаємин вивчалися з урахуванням таких факторів як: кількість прийомних дітей, тип прийомної сім'ї (повна неповна) та тривалість перебування дитини в сім'ї.

Результати аналізу дитячо-батьківських взаємин і стилів виховання в залежності від кількості прийомних дітей показали, що статистично значущі відмінності встановлені за шкалами: «невимогливість – вимогливість» «автономність – контроль» «відсутність співпраці – співробітництво» та «авторитетність батька». Найвищий рівень авторитетності батька виявлений в сім'ях, в яких виховуються 4 дітей, високий рівень співробітництва між батьками і дітьми виявлений в сім'ях, в яких виховуються 1 та 2 дітей,

Виявлення статистично значущих відмінностей у вираженості шкал дитячо-батьківських взаємин і стилів виховання в залежності від типу сім'ї (повна/неповна) дали наступні результати: в повних сім'ях вищі показники рівня контролю за дитиною, емоційної дистанції, відсутності співпраці та строгості батька; у неповних сім'ях, перевищують показники м'якості батька до дитини, автономності дитини, її співпраця з батьками та емоційна близькість дитини до батьків.

У результаті аналізу особливостей взаємодії батьків і дітей у прийомних сім'ях, в залежності від тривалості перебування дитини в сім'ї, також були встановлені статистично значущі відмінності у ставленні батьків до дитини. Тривалість перебування дитини в сім'ї значно впливає на наступні шкали: «невимогливість – вимогливість», «автономність-контроль», «заперечення-прийняття» і «задоволеність стосунками з дитиною».

Аналіз результатів методики «Кінетичний малюнок сім'ї», яка складалася з двох частин: малювання своєї сім'ї та бесіди після малювання, дозволив нам зробити наступні висновки: переважна більшість прийомних дітей (52,9%) оцінюють свої сімейні відносини як сприятливі, тобто, на думку дітей, батьками задоволені їх потреби в емоційному комфорті, спілкуванні, відчутті благополуччя.

На наявність **тривожності в сімейних взаєминах** вказало 16,7% прийомних дітей. Ці діти в багатьох випадках використовували штрихування при зображенні «нелюбих» членів сімей, часто стирали і перемальовували їх, забували намалювати якусь частину тіла або особи. У багатьох малюнках діти «відгороджували» себе від членів сім'ї, з якими конфліктують, меблями, речами, або ізолювали їх від усієї сім'ї. У таких ситуаціях явно виступають відносини віддаленості, відчуженості дітей від батьків.

Конфліктна сімейна ситуація (12,7%) займає другу позицію. Як правило це підлітки, які не отримують достатнього емоційного комфорту. Вони наче живуть у своєму предметному світі.

Ворожа сімейна ситуація спостерігається лише у незначної кількості дітей (9,9%) і характеризується відсутністю взаєморозуміння з батьками. Аналіз малюнків дітей та бесіди з ними дозволяють судити про усвідомлення дитиною та оцінюванні своєї самотності в сім'ї, про здатність сприймати симпатії та антипатії до себе з боку членів сім'ї, оцінювати психологічний клімат у сім'ї. Так, 9,9 % досліджуваних дітей у своїх малюнках показали наявність відчуженості у відносинах з іншими членами сім'ї. Особливо яскраво це проявилося в сім'ях, де батьки використовують **авторитарний стиль** виховання. Це можна пояснити тим, що діти надані самі собі і з боку батьків не відчувають емоційної близькості, вони відчувають себе покинутими, непотрібними.

Крім того, діти з багатодітних сімей також показали відчуження і емоційну дистанцію з батьками. Як показало дослідження, таким сім'ям властивий ліберальний стиль виховання. Оскільки сім'я багатодітна, батькам фізично не вистачає часу, щоб приділити увагу кожній дитині в сім'ї. Тому батьки надають своїм дітям максимум свободи і звертають увагу лише тоді, коли дитина щось накоїла, або отримала погану оцінку в школі. У таких сім'ях складний психологічний клімат: занижений рівень взаєморозуміння з батьками і в той же час підвищена потреба батьківської підтримки.

Особиста і соціальна неспроможність дітей (підліткового віку), яка виражається почуттям неповноцінності в сімейній ситуації, виявлена у 7,8% прийомних дітей.

В ході кореляційного аналізу, який проведено з метою виявлення тісноти зв'язку між стилями виховання батьків, дитячо-батьківськими взаємовідносинами і сприйняттям дитиною сімейної ситуації встановлено, що чим вимогливіші батьки, тим більше відповідальності від дитини вони очікують, що в свою чергу, сприяє розвитку почуття неповноцінності у дитини і розвитку конфліктності в сім'ї. Результати кореляційного аналізу показали, що авторитарний та індиферентний стилі виховання, емоційна дистанція і строгість батька, строгість заходів, що застосовуються до дитини, пригнічують суб'єктивне сприйняття дитиною сімейної ситуації як сприятливої .

Крім того виявлено, що «Заперечення – прийняття» дитини батьком негативно пов'язано з конфліктністю в сім'ї. Ця шкала відображає базове ставлення батьків до дитини, її прийняття або відкидання особистісних якостей і поведінкових проявів дитини. Результати кореляційного аналізу показують, що відкидання особистісних якостей і поведінкових проявів дитини також викликає розвиток конфлікту в сім'ї.

Висновки

Діти повинні зростати в сім’ях рідних батьків, але коли це неможливо, то альтернативою біологічній родині може бути прийомна сім’я. Прийомна сім’я є соціальним інститутом становлення особистості дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, яка виконує функції, аналогічні функціям біологічної родини. В той же час, її сутність набуває специфічного забарвлення стосовно впливу на дітей, які певний час зазнавали «сімейної» депривації.

Знання та розуміння соціально-психологічних особливостей розвитку дітей, які залишились без піклування батьків, є психологічним ресурсом прийомної

сім'ї, що сприятиме формуванню всебічно розвиненої особистості і подоланню наслідків емоційної депривації прийомних дітей.

Підводячи підсумок, треба відмітити, що різні стилі догляду, спілкування, взаємодії батьків з дітьми сприяють розвитку та закріпленню певних особливостей дитячої поведінки і характеру та матимуть вплив на її подальшу долю.

Прийомним батькам та соціальним працівникам слід враховувати те, що прив'язанність є основним стержнем на який нанизується особистість дитини, саме тому її формування є запорукою повноцінного розвитку та успішного результату виховання прийомної дитини. Досягти виникнення прив'язанності неможливо використовуючи жорсткі, авторитарні методи, адже дитина вже постраждала від наслідків недбалого ставлення. Лише гнучкий, послідовний стиль батьківського виховання, заснований на засадах демократичності, співпраці та розумного контролю сприятиме виникненню теплих та довірливих стосунків між батьками та дітьми, що і стане ознакою сформованої конструктивної прив'язаності.

Література:

1. Костіцина Є. А. Вплив типів сімейного виховання на підлітка і його ставлення до батьків / / Психологічна наука і освіта. – 2001. – № 2. – С. 59-65.

2. Приёмная семья: психологическое сопровождение и тренинги / С. Н. Гринберг, Е. В. Савельева, Н. В. Вараева, М. Ю. Лобанова. – СПб. : Речь, 2007. – 352 с.

3. Реан А. А., Коломінський Я. Л. Соціальна педагогічна псіхологія. – СПб. – 1999. – С. 144-146; № 8. – С. 44-51.

4. Соціальне становище дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. / Авт. кол.:

Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова, І. В. Пєша, Г. М. Бевз, Л. В. Волинська, О. О. Яременко. – К.: Український ін.-т соціальних досліджень, 2000. – 127 с.

5. Тростанецкая Г. М. Жити в сім'ї: [Про різні форми сімейного облаштування дітей] / Сім'я і школа. – 2003 .– № 6. – С. 2-3.